

Т.В. СТЕПАНЕНКО

Національний університет внутрішніх справ

УДК 347.922

НОВІ ПОЗОВИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ЗНАЧЕННЯ)

Досліджена сутність нових форм позовного захисту прав і законних інтересів громадян та організацій в цивільному процесі України - позовів про захист інтересів невизначеного кола осіб, похідних (побічних) позовів, майнових групових позовів. Визначено їх місце в системі позовного судочинства та характерні особливості.

Сучасний процес державотворення в Україні зумовлює неабиякий інтерес до широкого кола проблем, пов'язаних із цілеспрямованою діяльністю компетентних

державних органів щодо захисту прав і законних інтересів громадян, серед яких центральне місце займають органи судової влади, оскільки положення суду, його функ-

ції і чітка процесуальна форма діяльності створюють переваги в забезпеченні правильного застосування права й законності.

Одна з прикмет останніх років - поява в судовій практиці нових категорій справ, предметом яких стали вимоги про захист прав численних груп осіб (дрібних інвесторів, вкладників банків, невизначеного кола споживачів, осіб, права яких порушуються внаслідок недотримання екологічного законодавства винною особою тощо).

Така практика викликана до життя необхідністю захисту об'єкта особливого роду – певних загальних благ (цінностей). В широкому розумінні цей захист спрямовано на забезпечення правового, економічного, соціального, екологічного добробуту суспільства [1, с.42].

Як відомо, виникнення будь-якого правового феномену пояснюється економічними та політичними причинами. Початок судово-правової реформи, оновлення матеріального законодавства, і, найголовніше - зміна соціально-економічних умов та пріоритетів, перехід від адміністративно-командної системи до ринкової економіки визначили необхідність вдосконалення форм судового захисту прав та інтересів громадян. Розвиток системи акціонерних товариств, фондового ринку, банківської системи, укрупнення суб'єктів підприємництва та вихід на нові, раніш не відомі сфери діяльності - позитивні за своєю суттю ці явища можуть призвести до деяких негативних моментів - численні групи осіб наражаються на ризик порушення їх прав та законних інтересів. Практика показує, що захисту підлягають, як правило, такі права, як право на безпечне навколишнє середовище, право на отримання достовірної інформації про санітарно-епідемічний стан, права акціонерів та акціонерних товариств у зв'язку з можливою недобросовісністю дій їх керівників, права вкладників банків та фінансових компаній, право на якісні та безпечні для життя та здоров'я товари (роботи, послуги), право на достовірну рекламну інформацію тощо. Усе це обумовило необхідність розвитку нових позовних форм захисту прав та охоронюваних законом інтересів громадян, невідомих чи нетипових для національного процесуального законодавства - так званих групових позовів, позовів про захист прав невизначеного кола осіб, похідних (побічних) позовів.

Необхідно зазначити, що серед вчених та юристів-практиків єдиного теоретичного розуміння їх сутності немає, тому деякі дослідники ототожнюють позови про захист невизначеного кола осіб з груповими позовами, або ж навпаки, розрізняють як непов'язані між собою. Групові позови часто називають колективними, існують проблемні питання в розумінні сутності похідних позовів, процесуального механізму реалізації даних форм позовного захисту [2-4]. Більшість громадськості, що не займається науковою чи правозастосовною діяльністю, взагалі не чула про такі інститути позовного захисту, або чула із повідомлень про гучні судові процеси проти тютюнових та комп'ютерних компаній США. Незрозумілість питання для всіх учасників дискусії загрожує перетворенням обговорення юридичних механізмів вищезгаданих позо-

вів у безпідставну суперечку.

Рівень наукових розробок в Україні за даною темою на базі діючого цивільно-процесуального законодавства є недостатнім, фундаментальних монографічних досліджень у цьому напрямку не проводилося, а незначні згадування про дані форми позовного захисту у дослідженнях вітчизняних науковців (В.В. Комаров, М.В. Руденко, Т. Дунас) лише підкреслюють необхідність проведення дослідження даних позовів [5, с.92-94; 6, с.94; 7]. У радянські часи деякі моменти захисту прав та охоронюваних законом інтересів численних груп осіб в американському та англійському цивільному процесі висвітлював у своїх роботах В.К. Пучинський [8, с.74-78; 9, с.58-64]. Інтерес до даної тематики відносно недавно виник і в країнах близького зарубіжжя, насамперед у Російській Федерації, де дослідження в цьому напрямку ведуться більш інтенсивно (Г.О. Аболонін, М.Д. Лукашова, В.В. Ярков, Н.С. Батаєва, Г.Л. Осокіна) [10; 3; 11; 12; 13; 4].

Вище викладене свідчить про існування певних проблем щодо теоретичного розуміння сутності нових форм позовного захисту, співвідношення їх між собою та процесуального механізму реалізації.

Метою даної роботи є розкриття суттєвих рис нових видів позовів в цивільному процесі України та визначення їх місця в теоретичній системі класифікації позовів.

Перші новели, що враховують необхідність захисту численних груп осіб, з'явилися наприкінці 90-х років ХХ століття у нормах матеріального права, зокрема, в законах України "Про захист прав споживачів", "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про рекламу" та інших. Законом України "Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України" від 21.06.2001 року № 2540-III статтю 5 ЦПК України доповнено нормою, що регламентує право прокурора та інших осіб у випадках, передбачених законом, звертатися до суду на захист прав та свобод невизначеного кола осіб [14]. Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про прокуратуру" від 17.07.2001 року № 2663-III Закон України "Про прокуратуру" було доповнено статтею 36¹, в якій передбачена така форма представництва прокурором у суді інтересів громадянина або держави, як звернення до суду з позовами або заявами про захист прав і свобод невизначеного кола осіб [15]. При цьому слід зазначити, що наведені можливості звернення до суду за захистом прав невизначеного кола осіб, як правило, не забезпечені процесуальними нормами, які б регламентували порядок розгляду й вирішення вказаної категорії справ; не знайшли свого відображення ні в статті 137, ні в інших нормах ЦПК України, особливості вимог до змісту та форми даних позовних заяв і зовсім не зрозумілим є ігнорування даних питань в Проекті Цивільного процесуального кодексу України, що знаходиться на розгляді Верховної Ради України.

Позов про захист прав невизначеного кола осіб передбачає прийняття судом рішення стосовно численної групи осіб, склад якої на момент подання позову й на момент винесення рішення встановити неможливо. Рі-

шення за ним носить публічно-правовий характер. Воно може тягнути за собою визнання діяльності відповідача неправомірною, накладення судової заборони на здійснення певних дій, чи привести до встановлення судом обов'язку здійснення відповідачем певних дій, створенню судової преюдиції. В разі задоволення такого позову суд зобов'язує правопорушників у визначений судом термін через засоби масової інформації або ж іншим способом довести до відома численного кола осіб рішення суду. Рішення суду, що набрало законної сили, про визнання дій відповідача протиправними щодо невизначеного кола осіб є обов'язковим для суду, що розглядає позов конкретної постраждалої особи щодо цивільно-правових наслідків їх дій з питань, чи мали місце ці дії і чи були здійснені вони цими особами (тобто відповідачем).

Слід відзначити, що в процесуальному праві більшості країн континентальної Європи існують подібні процесуальні моделі захисту численних груп осіб: використовуються інститути захисту прав великих груп осіб за допомогою позовів асоціацій, державних органів і громадських організацій, які подаються на захист публічних інтересів численних груп осіб [16].

Похідний (побічний) позов давно відомий праву багатьох розвинутих країн й відображає можливість товариства чи групи його акціонерів примусити менеджерів товариства до певного варіанту поведінки, вирішуючи тим самим конфлікти між власниками товариства та його керівниками. За останні роки розвиток фінансового й фондового ринків в Україні поставив чимало питань, пов'язаних із необхідністю їх правової регламентації. В умовах відсутності стратегічного інвестора, коли акції розповсюджені серед численної кількості акціонерів, керівництво акціонерного товариства в цілому ряді випадків фактично нікому не підконтрольне. З огляду на це доцільним убачається використання похідних (побічних) позовів для захисту прав акціонерів. Назва похідний або побічний позов відображає характер інтересів, що захищаються. Своєрідність побічного позову складається в тому, що позивачі-акціонери захищають свої інтереси, але роблять це не прямо, а опосередковано. Позов подається про захист акціонерного товариства, яке зазнало збитків унаслідок дій керівників. В підсумку акціонери захищають і свої власні інтереси, оскільки після відшкодування збитків повинна зрости курсова вартість акцій акціонерного товариства, збільшуються його активи. Судовим рішенням за даним позовом може бути встановлений обов'язок відповідача (керівного органу) відшкодувати збитки, завдані товариству його неправомірними діями, але суд не вповноважений винести за даною справою рішення про відшкодування індивідуальних збитків акціонерів, викликаних протиправною діяльністю даної особи.

На сьогодні чинне законодавство України не передбачає право акціонера звернутися до суду в інтересах акціонерного товариства. Але така можливість міститься в проектах Закону "Про акціонерні товариства", які зараз перебувають на розгляді у Верховній Раді України.

Позови про захист прав невизначеного кола осіб та похідні (похідні) позови не передбачають можливість майнової компенсації збитків усіх учасників невизначеного кола осіб та обов'язок суду по встановленню кількісного та якісного складу суб'єктів, які утворюють дане численне коло осіб.

В країнах сім'ї загального права (США, Великобританія, Канада та інших) використовуються інші позови - це групові позови приватноправового характеру, які забезпечують, у першу чергу, захист майнових інтересів учасників численної групи осіб. Публічно-правове значення групового позову в цих країнах звісно ж має місце, але носить другорядний характер. Виходячи з норм цивільного процесуального права та норм матеріального права даних країн відновлення порушеного права позивача повинно здійснюватись в грошовій формі. В зв'язку з цим, навіть якщо судом застосовуються окремі немайнові форми відновлення порушеного права у вигляді судової заборони неправомірної діяльності відповідача та інші судові накази, вони, як правило, є додатковими вимогами суду в рішенні про виплату відповідачем грошової компенсації збитків кожному з учасників численної групи осіб [10, с.123].

Велике теоретико-прикладне значення представляє питання про класифікацію позовів, які використовуються для захисту численних груп осіб, що дозволить більш глибоко вивчити досліджувані форми позовного захисту, виокремити їх характерні особливості, взаємозв'язки загального й окремого, визначити їх місце у системі позовного судочинства.

Найбільш поширена на даний час процесуально-правова класифікація позовів здійснюється згідно з ученнями двох наукових шкіл. Перша з них передбачає можливість поділу позовів за процесуально-правовою ознакою на позови про визнання та про присудження [17, с.55-86; 18, с.33-34], а друга, окрім цього, виокремлює перетворювальні (конститутивні) позови [19, с.31-42; 5, с.65-66].

Поява нових приватноправових способів захисту, як відзначає професор В.В. Ярков, дозволяє ставити питання про необхідність класифікації позовів за новим критерієм - характером інтересів що захищаються - із виокремленням наступних видів: позови особисті; позови на захист публічних та державних інтересів; позови на захист інших осіб; позови на захист невизначеного кола осіб, похідні (похідні) позови [20, с.32-33].

Підставою для такої класифікації є питання про вигодонабувача з відповідного позову, тобто про особу, чий права та інтереси захищаються в суді. Так, особисті позови, спрямовані на захист позивачем власних інтересів, коли позивач є учасником спірного матеріального правовідношення та безпосереднім вигодонабувачем за судовим рішенням. Позови на захист публічних та державних інтересів спрямовані в основному на захист майнових прав держави або ж інтересів суспільства, коли неможливо виокремити вигодонабувача. Тут вигодонабувачем

виступає держава або суспільство в цілому. Позови на захист прав інших осіб, спрямовані на захист не самого позивача, а інших осіб, коли позивач за законом уповноважений на порушення справи в їх інтересах. У даному випадку вигодонабувачем виступає особа, чий інтерес захищаються в суді як учасника спірного матеріального правовідношення, якій і належить право вимоги. Позови про захист невизначеного кола осіб (групові позови) спрямовані на захист прав та інтересів учасників невизначеного кола осіб, коли позивач уповноважений законом або позивач є одним з учасників цього кола осіб і заявляє позов про захист усіх інших учасників цього невизначеного кола осіб. У теперішній час вигодонабувач відсутній. Побічні (похідні) позови спрямовані на захист акціонерного товариства. Вигодонабувачем виступає товариство, а побічно - акціонери.

Наведена вище класифікація позовів, на думку Г.О. Аболоніна, може бути продовжена поділом їх за кількістю осіб, що приймають участь у справі і підпадають під сфери впливу юридичної сили рішення суду по справі. За цим критерієм позови можна поділити на індивідуальні чи персональні; позови співучасників; групові позови.

У зв'язку з цим Г.О. Аболонін виокремлює такий достатньо великий клас позовів, як групові позови, які відповідно також поділені на декілька видів [10, с.25-34].

За процесуальною ознакою в залежності від предмета позову він виокремлює групові позови про присудження (майновий груповий позов (позов про захист майнових інтересів численної групи осіб)) та групові позови про визнання (позов про захист невизначеного кола осіб; похідний позов). За характером спрямованості позовних вимог групові позови можуть подаватися до суду як на захист численної групи осіб, так і до численної групи відповідачів. За кількістю позивачів та відповідачів, що визначають характер виступу в судовому процесі цілої групи осіб, групові позови можуть бути поділені на позови, на підставі яких у розгляді цивільної справи приймає участь група позивачів чи відповідачів, а в якості протилежної сторони по справі виступає одна особа, та позови, що передбачають участь у процесі кількох груп осіб і стосуються випадків участі в розгляді цивільної справи цілої групи осіб, як на боці позивачів, так і на боці відповідачів. За ступенем визначеності численної групи осіб на момент прийняття судом рішення по цивільній справі групові позови можуть поділятися на визначені (майновий груповий позов; позов до численної групи відповідачів) та невизначені (позови про захист невизначеного кола осіб, похідні позови). За характером правового захисту, що надається груповим позовом виокремлюють публічно-правові (позов на захист невизначеного кола осіб, похідний позов) та приватноправові групові позови (майновий груповий позов, позов до численної групи відповідачів).

Наведена класифікація групових позовів Г.О. Аболоніна в цілому представляється досить чіткою й обґрунтованою. Але питання про поділ групових позовів в залеж-

ності від предмета позову на позови про присудження та позови про визнання є досить дискусійним, і можливо не менш спірне, ніж питання як про виокремлення третього елементу позову – змісту, так і про існування такого виду позовів, як перетворювальні (конститутивні) позови, з приводу яких тривають дискусії серед учених на протязі років.

З свого боку, не вступаючи у полеміку між прибічниками й противниками виокремлення перетворювальних позовів, слід зазначити, що захист права у формі зміни чи припинення правопорушення прямо передбачено статтею 16 ЦК України.

Уявляється, що позови про захист прав невизначеного кола осіб та похідні позови не можуть бути однозначно віднесені до того чи іншого виду. Як справедливо вказує Н.С. Батаєва, таке їх віднесення до позовів про визнання не може сприйматися так безпелляційно [13, с.52-53]. Визнання виду таких позовів залежить від категорії справи, що розглядається.

Основне практичне значення розглянутої класифікації позовів, на нашу думку, полягає перш за все в тому, що весь процес підготовки і судового розгляду справи за груповим позовом відзначається більшою складністю, обов'язковою участю в процесі державних органів чи громадських організацій, тривалістю та привертанням великої уваги громадськості; додаткові вимоги висуваються й до позовної заяви (обов'язкове зазначення в позовній заяві, що позов подається на захист прав та законних інтересів численної групи осіб, обґрунтування спрямованості такого захисту). Характерною особливістю групових позовів є необхідність проведення окремих дій, як правило, не характерних для судового провадження, порушеного за персональними позовами чи позовами співучасників: під час підготовки справи до судового розгляду прийняття заходів щодо сповіщення всіх осіб, права яких можуть бути захищені поданим позовом; обов'язкове опублікування винесеного судом рішення за груповим позовом. Особливістю судового рішення за визначеним (майновим) груповим позовом є наведення в рішенні переліку всіх осіб, на яких поширюється дія даного рішення. В судовому рішенні за невизначеним груповим позовом, вичерпний перелік осіб на яких поширюється, дія рішення не встановлюється, але обов'язково повинно бути зазначено, що його дія поширюється на численне коло осіб; крім того, рішення за невизначеним груповим позовом відіграє важливу роль судової преюдиції при розгляді позовної заяви окремої постраждалої особи з числа невизначеного кола осіб про наслідки дій відповідача з питань, чи мали місце ці дії та чи винині вони цією особою. В якості додаткових заходів примусового виконання судового рішення за груповим позовом можуть використовуватись такі заходи, як утворення спеціального фонду з майна й грошових коштів боржника, призначення вповноваженого представника стягувачів для контролю за фінансово-господарською діяльністю боржника.

Підсумовуючи все вищевикладене, слід зазначити, що за останні роки інститут групових позовів привертає увагу вчених багатьох країн. Головна причина підвищеного інтересу до вказаних правових конструкцій складається в тому, що вони знаходять все більше застосування в різних сферах суспільних відносин. Нові форми позовного захисту з'явилися і в національному законодавстві, але потребують подальшої розробки й закріплення в нормах процесуального права. Без розвитку процесуального механізму використання нових форм позовного захисту заінтересовані особи ще довго будуть позбавлені можливості вибору найбільш доцільної та ефективної форми вирішення конфлікту, що ускладнюватиме здійснення конституційного права на судовий захист. З огляду на це, продовження в наступних роботах теоретичного дослідження групових позовів, а саме - процесуальних особливостей порушення в суді справи на захист прав та законних інтересів невизначеного кола осіб, специфіки доказів та доказування, судового розгляду даної категорії справ, а також змісту судового рішення та особливостей його виконання, як стадії цивільного процесу, що гарантує реалізацію судових рішень, повноту, своєчасність і реальність відновлення порушених прав та законних інтересів - буде мати позитивне значення як для теорії цивільного процесуального права України, так і для законотворчої діяльності й судового правозастосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Уксусова Е. Дела о защите прав неопределенного круга лиц // Российская юстиция. -1997. -№ 11. -С.42-44.
2. Кошовий Д. Обережно, дрібні акціонери! // Галицькі контракти -2001. -№ 45.
3. Лукашева М.Д. Проблемы исков в защиту интересов неопределенного круга лиц и групповых исков - URL: <http://www.org.ru/~legist/stat17.html>.
4. Осокина Г.Л. Чьи права защищаются косвенными исками? // Российская юстиция. -1999. -№ 10. -С.18-19.
5. Проблемы науки гражданского процессуального права /Комаров В.В., Бигун В.А., Баранкова В.В. /Под ред. В.В. Комарова. -Харьков: Право, 2002. -440 с.
6. Руденко М.В. Проблемы представительства прокуратурой экологических интересов у суді (теоретичний аспект) // Вісник Академії правових наук України. -1998. -№ 3. -

СТЕПАНЕНКО Т.В. НОВЫЕ ИСКИ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ (ПОНЯТИЯ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ЗНАЧЕНИЯ)

Исследована сущность новых форм исковой защиты прав и законных интересов граждан и организаций в гражданском процессе Украины - исков о защите интересов неопределенного круга лиц, производных (побочных) исков, имущественных групповых исков. Определено их место в системе искового судопроизводства и характерные особенности.

STEPANENKO T.V. NEW CLAIMS IN CIVIL PROCESS (CONCEPTS, CLASSIFICATION AND VALUES)

The essence of new forms of claim protection of rights and legitimate interests of citizens and the organizations in civil process of Ukraine - claims about protection of interests of the uncertain circle of persons, derivative (collateral) claims, property group claims is investigated. Their place in system of claim legal proceedings and prominent features is determined.

С.89-94.

7. Дунас Т. Проблемні питання реалізації представницької функції прокуратури України // Право України. -2003. -№ 8. -С.76-79.
8. Пучинский В.К. Английский гражданский процесс. Основные понятия, принципы и институты. -М., 1974. -186 с.
9. Пучинский В.К. Гражданский процесс США. -М.: Наука, 1979. -190 с.
10. Аболонин Г.О. Групповые иски. -М.: Изд-во НОРМА, 2001. -256 с.
11. Ярков В.В. Новые формы исковой защиты в гражданском процессе (групповые и косвенные иски) // Государство и право. -1999. -№ 9. -С.32-40.
12. Батаева Н.С. Необходимо ввести институт группового иска // Российская юстиция. -1998. -№ 10. -С.43-45.
13. Батаева Н.С. Судебная защита прав и интересов неопределенного круга лиц: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. -М., 1998. -164 с.
14. Закон України "Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України" від 21.06.2001 р. // ВВР України. -2001. -№ 39. -Ст.190.
15. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про прокуратуру" від 12.07.01 р. // ВВР України. -2001. -№ 44. -Ст.233.
16. Laurel J. Harbour, Vivian W. Addam, Oliver Debouzi Representative Actions: Access to Justice? -URL: http://library.lp.findlaw.com/articles/file/00352/008668/title/Subject/topic/Litigation%20%20Appeals_Class%20Actions/filename/litigationappeals_1_271.
17. Добровольский А.А., Иванова С.А. Основные проблемы исковой формы защиты права -М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. -159 с.
18. Клейнман А.Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права -М.: Изд-во МГУ, 1967. -148 с.
19. Гурвич М.А. Судебное решение. Теоретические проблемы. -М.: Юрид. лит., 1976. -185 с.
20. Решетникова И.В., Ярков В.В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России. -М.: Изд-во НОРМА, 1999. -312 с.

Надійшла до редакції 13.04.2004